

Fig. 1. Hildegard von Bingen, Liber Divinorum Operum, pars I, visio IV, 1210–1230 (1165), Biblioteca statale, Lucca, LU0022 ms. 1942. <http://www.internetculturale.it> (1.3.2017).

Vattnet ovanför

Om den himmelska hydraulikens ikonografi

Lars Berggren

Title The Waters Above. The Iconography of Heavenly Hydraulics

Abstract Early Christianity had no cosmology of its own and fell back on the ancient Hebrew one, described in Genesis I, where the firmament is understood as a solid (lat. firmus) dome-like structure that separates the water into two parts: the waters above and those below. Beyond the firmament is an immense expanse of water held at bay only by the firmness of the celestial dome, on the inside of which the sun, the moon and the stars are fixed. – From the beginning, however, this primitive worldview had to compete with a very different and more sophisticated cosmos: the Greek. At least since 500 BC they had imagined the earth as spherical and surrounded by the moving spheres of the celestial bodies. The stars were fixed to the outermost, crystal sphere – the equivalent of the Hebrew firmament. Beyond this was the infinite region of fire (or *aether*), where Christian and Muslim philosophers later installed the *empyrean* heaven, the dwelling of God. – No such spherical division is found in the Bible, and it was only with Constantine's legalization of Christianity (313) that the need to visualize the biblical narrative emerged. This article deals with the struggle of artists to concretize and visualize the biblical texts in contexts increasingly dominated by Greco-Roman culture – and to find a place for the waters above.

Keywords Universe, Firmament, Genesis, Waters above, Waters below, Earth's creation

Author Prof. and chair of Art History and Visual Studies, Åbo Akademi University, Finland

Email lars.berggren@abo.fi

ICONOGRAPHISK POST

NORDISK TIDSKRIFT FÖR BILD-TOLKNING ► NORDIC REVIEW OF ICONOGRAPHY

NR 3/4, 2016, PP. 42–65. ISSN 2323-5586

Vatten är en förutsättning för mänskligt liv och därför också en viktig komponent i de flesta skapelsemyter. I såväl de fornegyptiska och mesopotamiska källskrifterna som det hebreiska Gamla testamentet skapas världen i och ur mörka, kaotiska vatten-

massor. Relationen mellan land och vatten förblev ända fram till den vetenskapliga revolutionen och den heliocentriska världsbildens genombrott oklar och mystisk, liksom frågorna om jordens storlek, form och yttre avgränsningar. Kristendomen sakna-

de en egen skapelseberättelse och hade från början att förena två helt olika världsbilder med varandra: den hebreisk-gammaltestamentliga, på vilken den nytestamentliga i stort sett bygger, och den grekisk-hellenistiska, som var den dominerande i de länder och kulturer där kristendomen spreds och etablerades. Båda var geocentriska, men där grekerna indelade den omgivande rymden i ett varierande antal koncentriska sfärer hade Bibeln bara en, eller möjligtvis två, om man räknar det som fanns *utanför* det fasta himlavalvet som en egen sfär. Hur de båda världsbilderna skulle föras var ett problem som teologer medeltiden igenom hade att kämpa med.¹ Förslagen till lösningar var många, men de flesta hade det gemensamt, att de var svåra eller omöjliga att trovärdigt framställa i bild. Den här artikeln handlar inte om hur bibeltexternas utsagor om världen och vattnet rätteligen ska tolkas utan om hur man i olika tider har föreställt sig, konkretiserat och visualiserat deras innehåll.² Utgångspunkten är alltså bilderna, inte orden, och föremålet för undersökningen är det utomjordiska vattnet, dess förekomst och lokalisering.

Vattnet ovanför

Ett av de för en nutida läsare mera svårsmälta avsnitten i Bibeln stöter man på redan i första Mosebokens första kapitel.³ Det handlar om skapelsen och det framgår att den troende inte bara ska föreställa sig stjärnhimlen som en fast kupa utan också att utanför denna finns en oändlig vattenmassa. Primitiv vidskepelse, tänker

vi nog gärna nu. Men faktum är att denna världsbild var den gällande ännu på Martin Luthers tid, och att det fortfarande finns kristna sammanslutningar som bekänner sig till denna lära.⁴

Enligt Genesis' första kapitel ska skapelsen ha gått till enligt följande: "I begynnelsen skapade Gud himmel och jord [...] och jorden var öde och tom, och mörker var över djupet, och Guds Ande svävade över vattnet". Sedan skapade Gud ljuset, skilde det från mörkret, och kallade ljuset "dag" och mörkret "natt". Nästa steg var att "mitt i vattnet" skapa ett "fäste" och sedan skilja "vattnet under fästet från vattnet ovan fästet". Fästet kallade Gud "himmel" (lat. *firmamentum*) och ordnade så att allt vatten som var under det samlades "till en särskild plats, så att det torra bliver synligt". Det torra fick heta "jord" (*terra*), och "vattensamlingen" kallades "hav" (*mare*). För att få ordning på dygnsrytm och tideräkning gjorde Gud sedan "de två stora ljusen, det större ljuset till att råda över dagen, och det mindre ljuset till att råda över natten, så ock stjärnorna [...] och satte dem på himmelens fäste till att lysa över jorden." Allt detta tog tre dagar i anspråk och resten av den första arbetsveckan ägnades åt att fylla det som skulle bli biosfären med olika former av liv. Först när även den "himmel-ska härskaran" (Gen. 2:1) kommit på plats var det dags för vila.

Av detta förefaller klart framgå att vattnet inte är skapat utan något ursprungligen existerande (*prima materia*) och allestädes närvarande. Mitt i denna vattenmassa skapas ett "fäste" som både över och

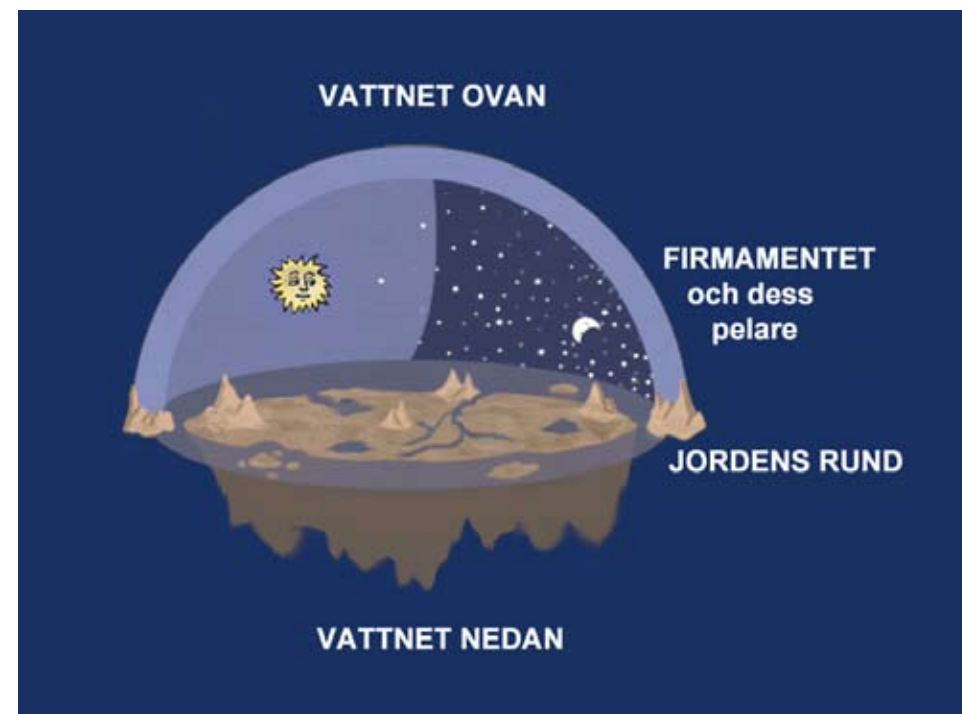

Fig. 2. Rekonstruktion av skapelsen enligt Genesis 1. Lars Berggren 2015.

The Creation according to Genesis 1.

under sig hade vatten, som var starkt nog att hålla tillbaka vattnet på utsidan, och på vilket det gick att applicera såväl sol som måne och stjärnor. Åtminstone i de gammaltestamentliga texterna verkar man alltså ha föreställt sig den skapade världen som ett valv inneslutande jord och luft och på alla sidor omgivet av vatten, dvs. som slags enorm dykarklocka (fig. 2, jfr fig. 5). För att inte skvalpa omkring styrsellöst i den oändliga massan av vatten behövdes någon slags förankring. Jorden, dykarklockans golv, förutsätts därför vila på olika slags

fundament – underjordiska pelare, bjälkar eller liknande (1 Sam. 2:8; Job 9:6) – och himlen förses ibland med separata stöttor i form av avlägsna pelare eller höga berg (Job 26:11).⁵

Att visualisera en sådan världsbild var inte alldeles enkelt. Framställningar av kosmos är, precis som kartor och jordglobar sociala artefakter, något som ska förstås av en viss målgrupp, på en viss plats och vid en viss tid. Den hebreiska skapelseberättelsen antog därför olika form och funktion beroende av på vilket språk och i vilken

Fig. 3. Det geocentriska kosmos indelning enligt Aristoteles' schema. Bild ur Petrus Apianus' *Cosmographia*, Antwerpen 1539. I centrum jorden omgiven av vatten, luft och eld. Utanför himlakropparnas sfärer:

- 1) Lunae, 2) Mercurii, 3) Veneris, 4) Solis, 5) Martis, 6) Iovis, 7) Saturni, 8) Firmamentum,
- 9) Crystallinum, 10) Primum Mobile och 11) Empireum habitaculum dei et omnium electorum.

Petrus Apianus, "Schema huius praemissa divisionis Sphaerarum", fol. 5. *The New York Public Library, Digital collections* (<https://digitalcollections.nypl.org/items/adc4a100-90d8-0131-code-58d385a7b928>).

The geocentric cosmos according to Aristoteles. Image in Petrus Apianus' *Cosmographia*, Antwerp 1539. In the centre the earth is surrounded by water, air and fire. Outside the celestial spheres:

Fig. 4. Kristi återkomst. Absidmosaik i Santi Cosma e Damiano, Rom, ca 530. Foto Lars Berggren 2012. The Second coming. Apsis mosaic in Santi Cosma e Damiano, Rome, c. 530.

kontext den återgavs. Dessutom hade den i en kristen kontext att konkurrera med en helt annan och mera avancerad världsuppfattning: den grekiska.

Konkurrerande Kosmos

De grekiska filosoferna antog åtminstone sedan 500-talet f.Kr. att jorden var klotrund och *innanför* firmamentet (fixstjärnesfären) omgavs av ett antal rörliga sfärer för de olika himlakropparna (fig. 3). Någon motsvarande sfärindelning finns inte i Bibeln och det var först med kejsar Konstantins legalisering av kristendomen i toleransediktet (313) som behovet av att vi-

sualisera de bibliska berättelserna uppstod. Först då kunde man inrätta permanenta gudstjänst- och samlingslokaler och utsmyska dem med bibliska motiv.

Augustinus (354–430) var en av de tidiga kyrkofäder som försökte harmonisera Bibelns text med den på hans tid förhärskande, grekiska uppfattningen om universums konstruktion. Ibland förefaller han anse att firmamentet är hårt och solitt, för att kunna stå emot trycket från vattnet på utsidan, men på andra ställen talar han under inflytande av Platon och Aristoteles om luft och eld som himlarnas (inte himlens) essens. Hur som helst är det *utanför*

Fig. 5. Hieronymus Bosch, Lustarnas trädgård, 1490–1510. Bilden visar altaret med flyglarna stängda. Prado, Madrid. Wikimedia commons 2017.

Hieronymus Bosch, *The Garden of Earthly Delights*, 1490–1510, with shutters closed. Prado, Madrid.

firmamentet som han förlägger den kristna motsvarigheten till de hedniska grekernas empyré, den oändliga, tidlösa rymd där Gud och de himmelska härskarorna i evighet dväljs och dit de saliga i tidernas fullbordan ska samlas.⁶

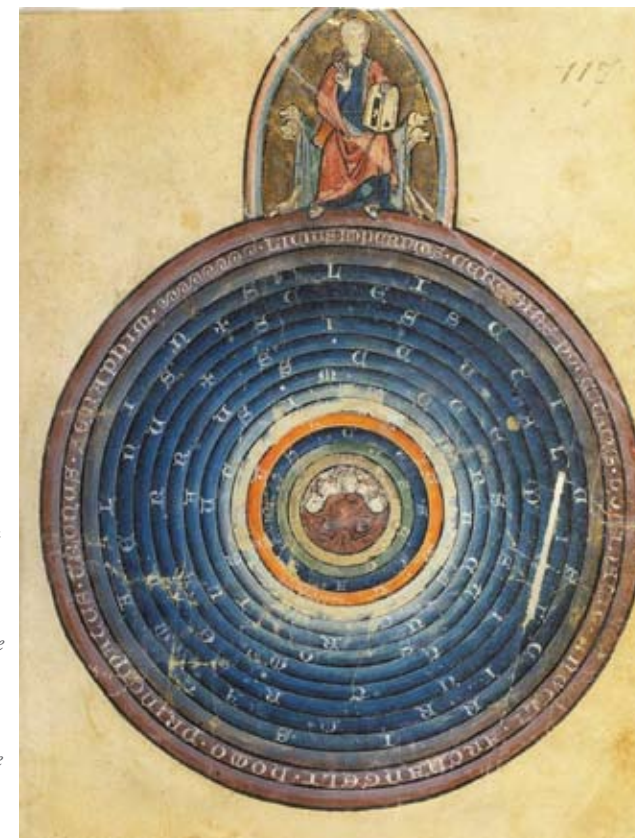
Det övre vattnets plats i detta kosmos förblir alltså oklar, något som kan förklaras av att kyrkofadern var angelägen om att hålla dörrarna öppna för proselyter hemmahörande i en rad andra religioner. Förmodligen brydde man sig inte heller sär-

skilt mycket om sådana detaljer i en tid då Kristi återkomst, Domedagen och upprättandet av det nya tusenårsriket allmänt ansågs vara mycket nära förestående. Det är också *parousi*-motivet (Kristi återkomst; Matt. 24:29–30) som är det nästan helt dominerande i kyrkobyggnadernas fresker och mosaiker under de första århundradena efter kristendomens legalisering (fig. 4).

Av de kartor som bevarats från medeltiden visar nästan samtliga jorden som en

Fig. 6. Världsalltet enligt Gossuin de Metz, 1200-tal. Bibliothèque Nationale de France. Eftersom helvetet ansågs ligga i jordens – alltså även universums – centrum visas här istället för jord-ytan eller paradiset ett helvetesgap.

The world according to Gossuin de Metz, 13th century. Bibliothèque Nationale de France. Hell is situated at the centre of the earth, i.e. the centre of the universe is the mouth of hell.

ö omfluten av hav, och över detta ö-land välver sig himlens kupa. Inte jorden utan världsalltet är en glob innehållande ett varierande antal sfärer. I den innersta ligger jorden som en platt skiva – ungefär så som Hieronymus Bosch framställde den ännu omkring 1500 (fig. 5). I hans målning innesluts jorden i vad som ser ut som en tunn glaskula svävande fritt i ett ogenomträngligt mörker och vars nedre hälft är fylld med vatten på vilket jordytan förefaller flyta fritt. Att döma av växtligheten har den

tredje dagen passerats, men ännu syns inga djur eller människor till. Inga stjärnor synes, inte heller vare sig sol eller måne, men reflexerna på sfärens vänstra del antyder att någon extern ljuskälla ändå existerar. Gud är bara närvarande i form av en diminutiv figur i bildens övre vänstra hörn. Iförd påvlig tiara och med Bibeln i sitt knä svävar han till synes fritt i ett oändligt mörker.⁷

I Boschs målning syns inget vatten på utsidan av den genomskinliga sfären, men det kan bero på att betraktaren antas befin-

na sig någonstans i höjd med månen, som ju i de traditionella diagrammen befinner sig på eller innanför firmamentet (fig. 2–3). Gud själv förefaller, å andra sidan, vara ganska avlägsen och borde egentligen befinna sig *utanför* firmamentet och dess stjärnor. En svårighet med gestaltandet av honom var emellertid att det just där – enligt Gamla testamentet – bara borde finnas vatten. Detta problem kunde ändå lösas på flera sätt. Ett var att införa ett slags kammare eller salar i eller på firmamentet. För det kunde man finna stöd i flera bibelställen, exempelvis i Psaltaren där det heter att Gud ”timrar” sina salar ”på vattnet” (Ps. 104:3) eller hos Amos, där han ”bygger sin sal i himmelen” (Am. 9:6). Hur denna tankemodell kunde visualiseras framgår av fig. 6, där Gud tronar i ett eget litet annex direkt på himlen – eller rättare sagt, på den yttersta sfären.

Ett annat sätt att lösa problemet med att finna en mera ståndsmässig och enklare gestaltad boning för Gud än det kaotiska, mörka och oändliga vattnet var att införa flera himlar, eller sfärer. Sådana ommöbleringar fick emellertid anstå till den aristoteliska revolutionen på 1100-talet och blev

regel först under det följande seklet. Även för detta förfarande kunde man finna stöd i Bibeln, där det på flera ställen talas om ”himlarna och himlarnas himmel” (5 Mos. 10:14).⁸

Med stöd av både Bibeln och de antika grekerna kunde man således *utanför* vattensfären införa den oändliga empyrén (fig. 7), ibland också en speciell sfär för *primum mobile*, som skulle förklara himlakropparnas rörelse (fig. 8).⁹ Gud själv, hans härskaror och ”alla de utvalda” fick således ett utrymme från vilket de torrskodda kunde övervaka händelserna på jorden. Detta överjordiska och överhimmelska rum var beläget i *etern*, dvs. i det femte element som också omgav planeter och stjärnor. I Jacopo Torritis berömda absidmosaik med Marie kröning (fig. 9), färdigställd 1296 i S. Maria Maggiore, sitter Kristus och Maria på en tron placerad på eller bortom det stjärnbestrodda firmamentet, alltså i himlarnas himmel, och i inskriptionen förkunnas att *Maria Virgo assumpta est ad etherium thalamum* (Jungfru Maria är upptagen till rummet i etern, eterns rum eller det eteriska rummet).¹⁰ Det enda klart identifierbara vattnet i bilden är de fyra paradisflo-

Fig. 7. Världsalltet enligt Nicolas de Lyre, *Postilles sur l'Ancien et le Nouveau Testament*, 1400-talets mitt. Bibliothèque nationale de France, Manuscrits, Latin 11972. Att firmamentet omges av vatten anges här klart och tydligt. I empyrén ovanför vattnet sitter änglar i flera våningar och högst upp, som i en liten alkov, tronar Gud själv ”på keruberna” (Ps 80:2, 99:1; Jes 37:16).

The cosmos of Nicolas de Lyre, Postilles sur l'Ancien et le Nouveau Testament, mid-15th century. Bibliothèque nationale de France, Manuscrits, Latin 11972. The firmament is surrounded by water; above, in the empyrean heaven, angels of the different orders, and, in a small alcove, God himself on the cherubim (Ps 80:2, 99:1; Jes 37:16).

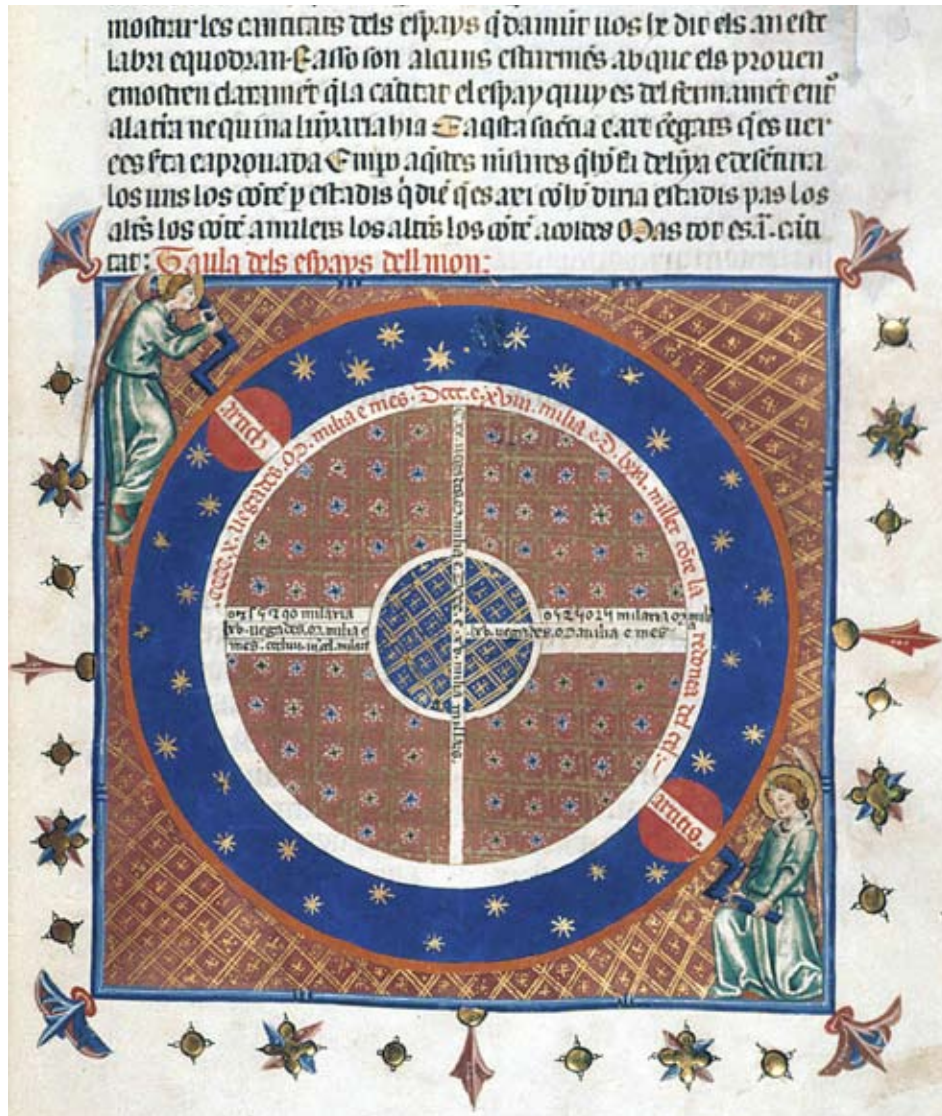

Fig. 8. Ermengau de Béziers, *Breviari d'amour*, sent 1300-tal. *Primum mobile*, här hållet igång av två änglar. British Library, MS Yates Thompson, 31, f. 45. (CCO 1.0 Universal Public Domain Dedication)
Ermengau de Béziers (attr.), *Breviari d'amour*, late 14th century. *Primum mobile*, here manoeuvred by two angels turning cranks. British Library, MS Yates Thompson, 31, f. 45.

Fig. 9. Jacopo Torriti, mosaik i S. Maria Maggiores absid, Rom, 1290-tal. Wikimedia commons.
Jacopo Torriti, mosaic in the apsis of S. Maria Maggiore, Rome, late 13th century.

derna, som springer fram just nedanför himlavalvet och flyter ut längs med mosaikens nederkant.

Den himmelska hydrauliken

Ett problem med att ha vatten ovanom är alltid risken för läckage. Himlavalvet var ju enligt många källor en stabil konstruktion men kunde inte vara helt tätt; de saliga måste någonstans beviljas entré, och Gud själv måste då han mera fysiskt skulle ingripa i de jordiska skeendena passera valvet (och ett varierande antal himlar el-

ler sfärer). Likaså måste såväl vatten som vind i lämpliga portioner kunna släppas igenom.

Vatten fanns det ju som bekant gott om på utsidan, och i syndaffoden öppnade Gud både ”det stora djupets källor” och ”himmelens fönster” (1 Mos. 7:11), och bland mycket annat förvarades även vindarna i Herrens himmelska kamrar. Hur de slapp igenom det fasta fästet var en genom hela medeltiden flitigt omdebatterad fråga men i Jobs bok ges besked: ”Från Stjärngemaket kommer då storm och köld

Fig. 10. Detalj av absidmosaikerna i S. Clemente, Rom, vanligtvis daterad till 1100-talets första decennier. Foto Lars Berggren 2005.

Detail of the apse mosaic in S. Clemente, Rome, usually dated to the first decades of the 12th century.

genom nordanhimmelens stjärnor” (Job 37:9). Stjärnorna uppfattas här alltså som ett slags reglerbara ventiler i himlavalvet.

Men skaparen kan naturligtvis göra hål i valvet varhelst och närhelst så erfordras. I otaliga bildframställningar ser vi Guds hand (*manus* eller *dextera dei*) som sticks in genom det, för att straffa, meddela instruktioner och föreskrifter, eller hand-

gripligen utföra något underverk. Motivlan mot att återge Gud i helfigur under senantiken och större delen av medeltiden förklaras vanligtvis med att detta vore ett grovt brott mot det andra budordet, men hydrauliskt sett är det utan tvekan välbetänkt att göra ett så litet hål som möjligt i vad som uppfattades som bålverket mot en oändlig vattenmassa. I många fall sticks så-

Fig. 11. *Manus dei*, Sant Climent de Taüll, Katalonien, fresk från 1100-talet. Museu Nacional D'Art de Catalunya, Barcelona, Spanien. Jfr Hebr. 4:14 där Jesus "farit upp genom himlarna".

Manus dei, Sant Climent de Taüll, Catalonia, fresco, 12th century. Museu Nacional D'Art de Catalunya, Barcelona, Spain. Cf. Hebr. 4:14, Jesus "has passed through the heavens".

ledes *manus dei* in i det jordiska genom ett litet, klart definierat hål och ibland är den dessutom omgiven av en ordentlig packning i form av en tättslutande manschett eller lagerkrans.¹¹

Ibland markeras detta genombrott i firmamentet med stjärnor – som i S. Clementes absidmosaik (fig. 10) – men när det är fråga om en större öppning genom flera sfärer indikeras dessa med ett varierande antal olikfärgade band, av vilka det innersta (= det översta) ofta är försett med stjärnor och alltså betecknar firmamentet (fig. 11).¹² De övriga banden eller ringarna kan representera himlakropparnas sfärer, eller de fyra sublunära elementen (jord, luft, eld och vatten), som i de antika naturfilosofernas kosmiska diagram ofta visualiserades med separata sfärer. I princip betecknar varje sådan "håltagning", oavsett form, en gudomlig uppenbarelse i det be-

traktaren skådar någon eller något som egentligen befinner sig bortom firmamentet (fig. 12).¹³

Intressant i sammanhanget är att den bakgrund mot vilken de gudomliga varelserna avtecknar sig åtminstone fram till 1100-talet vanligtvis är mörk, utan stjärnor eller planeter, och detta helt följdriktigt eftersom de ansågs befinna sig bortom firmamentet och bakgrunden torde utgöras av det i första Moseboken omtalade "vattnet ovan". Hur det ser ut bortom firmamentet illustreras mycket bokstavligt i framställningen av Yttersta domen i Chora-kyrkan i Istanbul, där i enlighet med Jesajas profetia "himmelen själv hoprullas som en bokrulle" (Jes. 34:4). Hela firmamentet, inklusive sol, måne och stjärnor rullas ihop och kvar blir bara en mörk och hotfull tomhet – eller vatten (fig. 13). Huruvida de konstantinopolitanska målarna

Fig. 12. Mosaik i Capella di S. Zeno, S. Prassede, Rom, utförd under Pasqualis I (817–824). Foto Lars Berggren 2015.

Mosaic in Capella di S. Zeno, S. Prassede, Rome, executed during the reign of Pasqualis I (817–824).

fortfarande trodde på den gammaltestamentliga vattenläran eller bara ville dramatisera bildframställningen är okänt. Klart är emellertid att först när föreställningen om etern konkurrerade ut vattnet som den firmamentet omgivande substansen, börjar bakgrunderna ljusna och förgyllas.

Vattnets försvinnande

Med början under 1100-talet, och speciellt under 1200-talet, skedde en rad stora förändringar i den kristna kosmiska bildvärlden. De hade sin grund i att den gamla grekiska världsbilden, framför allt enligt Aristoteles och Ptolemaios, åter började

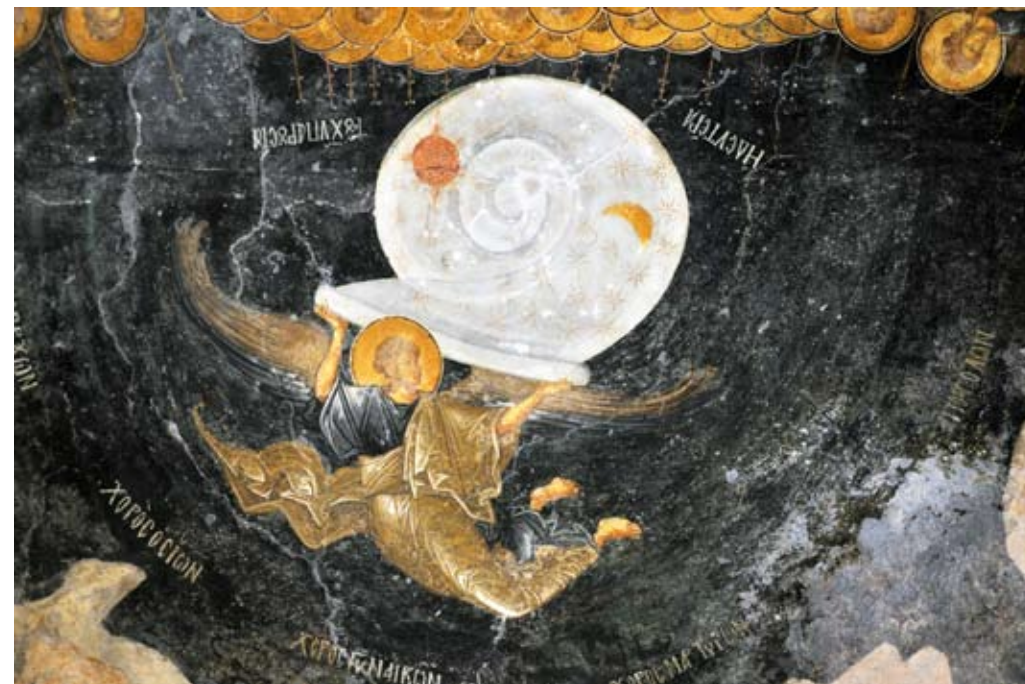

Fig. 13. Detalj av Yttersta domsframställningen i Chora, Istanbul, 1315–1321. Foto Lars Berggren 2012. The last judgement, detail, Chora, Istanbul, 1315–1321.

påverka kyrkans lära. Den nygamla kosmologin förmedlades via arabiska manuskript och sipprade in från flera håll, framför allt genom de kulturella kontaktytorna på det normandiska Sicilien och i det moriska Spanien. Det var nu som kristenhetens geocentriska universum började försees med sfärer av kristall, eld eller eter utanför vattnet ovan och man inför empyrén.¹⁴ Den sistnämnda nämns exempelvis för första gången sedan antiken i *Summa Sententiarum*, författad mot mitten av 1100-talet och tillskriven Hugo av St Viktor (ca 1096–1141).¹⁵

Sätten att foga samman elementen från de gammaltestamentliga och grekiska konstruktionerna var många. I Hildegards av Bingen färgsprakande kosmiska visioner från 1160-talet blandas de med abbedisens egen säregna uppfattning om universums uppbyggnad och funktion. I hennes *Liber Divinorum Operum* (fig. 1) representeras jordklotet av de fyra grundelementen – jord, luft, eld och vatten – i lika stora delar. På dess yta återges årstiderna och människans med- och motgångar under inflytande av de olika sfärerna (*cirkelarna*). Ovan molnen finner vi sedan först den ”starka,

Fig. 14. Skapelsen, mosaik, domeni i Monreale, ca 1180–90. Konsthistoriska arkivet, Åbo Akademi. The Creation, mosaic in Monreale, Duomo, ca 1180–1190.

vita luftens cirkel” (*circulo fortis albi et lucidi aeris*), därovan den av vattenbemängd luft (*aquosi aeris*), sedan etern (*puri aetheris*) och ytterst de båda cirkelarna av ljus och mörk eld (*lucidi et nigri ignis*). Något firmament i den gamla meningen verkar inte existera; vattnet har tunnats ut och stjärnorna har, liksom planeterna, solen och månen, fördelats över de olika sfärerna.¹⁶

Att ta sig sådana friheter med de himmelska fenomenen var dock ovanligt. I

framställningarna av kosmos dominerade fortsatt den traditionellt grekiska, dock försedd med varierande antal sfärer och nomenklatur. Sannolikt inspirerade av den aristoteliska ”yttersta röraren” tog konstnärerna mod till sig och börjar återge både Gud och skapelseakten. I Monreale på Sicilien avbildas Gud kring sekelskiftet 1200 i färd med att fästa solen på firmamentet (fig. 14), och ett par decennier senare, i den berömda bilden i *Codex Vindob-*

Fig. 15. Skapelsen, Codex Vindobonensis 2554, f.1 verso. Österreichische Nationalbibliothek, Wien. Ca 1220–1230. The Creation, Codex Vindobonensis 2554, f.1 v. Österreichische Nationalbibliothek, Vienna. Ca 1220–1230.

nensis, mäter han med passarens stödben i jordytans centrum ut det omgivande vattnets yttersta gräns (fig. 15).¹⁷ Existensen av ”vattnet ovan” började emellertid ifrågasättas. I Ptolemaios’ system intogs dess plats närmast utanför firmamentet av *Primum Mobile* och i Dantes *Divina Commedia*, författad under 1300-talets första decennier, är vattensfären avskaffad.¹⁸

Denna vattnets kosmiska reträtt sker ganska samtidigt över hela den katolska

världen. Från nordisk horisont kan den ringas in genom beskrivningarna av världsallet i de många och sinsemellan ganska olika upplagorna av *Lucidarius*, dvs. den populära och på folkspråk författade sammanfattning av kyrkans lära som kompilerades i slutet av 1100-talet och omarbetades och trycktes i nya upplagor ända in på 1800-talet.¹⁹ Fördelen med *Lucidarius* är att den riktar till en bredare, läskunnig och bildad allmänhet, och inte enbart till

Fig. 16. Världsalltet, kolorerat träsnitt i Buch der Natur, av Konrad von Megenberg, Augsburg 1481. Foto Library of Congress (<https://www.loc.gov/item/48035378/>).

The universe, coloured woodcut in Buch der Natur, Konrad von Megenberg, Augsburg 1481. Library of Congress.

kyrkans män. Därför speglar den trognare än de teologiska eller filosofiska traktaten vad som kommunicerades via kyrkor-nas bilder.

För att göra en lång historia kort är världsalltet i de äldsta versionerna, författade på tyska i slutet av 1100-talet, försett med tre "himlar" av vilka den första sträcker sig från jorden till månen och den andra från månen till firmamentet. Denna andra himmel består av eld och begränsas på utsidan av is, dvs. fruset vatten. Änglarna sköter sina olika bestyr i eldsfären och utanför isen (= firmamentet) finns den tredje himlen, med Guds och de saligas boningar. Redan här kan man se att den gammaltestamentliga indelningen börjar kollapsa, och i den första översättningen till danska ca 1375 har antalet "himlar" (= sfärer) utökats till inte mindre än 12. På den nedersta av dem är månen fäst, på den näst högsta stjärnorna, och bortom dem, i den "översta himlen", bor Jesus Kristus. I princip har man alltså accepterat den antika grekiska kosmosmodellen – och om något vatten utanför firmamentet är det längre inte tal.²⁰

Hur konstruktionen visualiserades kan studeras i en annan populär skrift på folkspråk: *Buch der Natur*, författad av Konrad von Megenberg (1309–1374) i mitten av 1300-talet (fig. 16).²¹ Här ser vi under månens himmel (för ovanlighetens visas "himlarna" som vågräta band) de fyra aristoteliska grundelementen: jord, vatten, luft och eld; därovan solen och de olika planet-sfärerna, sedan firmamentet och kristall-himlen – här återgiven som ett ganska

tunt, vågigt band, som lika gärna kunde vara vatten. Överst, i empyrén, är Fadern och Sonen i färd med att kröna Maria till himladrottning.

Som en följd av den aristoteliska revolutionen blir vattnet "på utsidan" alltmer sällsynt i de kosmiska diagrammen och skapelsebilderna, men det försvinner inte helt utan transsubstantieras till is-, kristall-, eller andra himlar/sfärer/element.

Men vattnet hade bara dragit sig tillbaka, och eftersom varje bildmakare hade att ta ställning till den (i någon mening) ursprungliga, kanoniska bibeltexten kunde det komma tillbaka när som helst. Givet de kyrkliga reformatoreernas ständigt återkommande önsknings om återgång till den ursprungliga kyrkans ideal är det således knappast en överraskning att den första bilden i Martin Luthers första kompletta bibelöversättning, publicerad i Wittenberg 1534,²² visar det nyss skapade världsalltet på ett sätt som innebär ett resolut steg tillbaka (fig. 17).

Precis som i de medeltida bilderna framställs jorden här som platt och vattenomfluten. Den domineras som vanligt av Edens lustgård med sina fyra paradysfloder och alla dess kreatur: människor, boskap, rovdjur, fåglar och kräldjur; ormen finns naturligtvis också med. I havet simmar fiskar och ett vidunder som skulle kunna vara Leviathan, "den stora ormen" från de djupaste vattnen. Men borta är alla planetsfärer och solen, månen och stjärnorna är i gammal god ordning fästa på firmamentet – på vars utsida vattnet återinförts. Det enda som egentligen skiljer denna fram-

ställning från dem före medeltidens aristoteliska revolution, och som definierar jorden som ett klot, är skuggan som det kastar på firmamentets insida.

Denna vattnets återkomst blev emellertid kortvarig. Redan några år efter Luthers översättning av Gamla testamentet började den geocentriska världsordningen vackla med publiceringen av Nicolaus Copernicus' *De revolutionibus orbium caelestium* (Om himlakropparnas kretslopp, 1543), och mot seklets slut deklarerade Giordano Bruno universums oändlighet och de bebodda världarnas mångfald i *De l'Infinito, Universo e Mondi* (1584). I början av nästa sekel placerade Johannes Kepler, i sin *Astronomia Nova* (1609), solen i planet-systemets centrum, och Galileo Galilei redovisade sina teleskopiska observationer av himlakropparna i *Sidereus nuncius* (Stjärnornas budbärare, 1610). Därmed kunde man kanske tro att det överhimmel-ska vattnet skulle ha spelat ut sin roll, men både Copernicus och Kepler trodde fortfarande på en orörlig fixstjärnesfär och be-

fattade sig inte med vad som kunde befinna sig bortom den. I själva verket kom den katolska kyrkan att mer eller mindre officiellt överge den geocentriska världsbilden först på 1920-talet,²³ och på den protestantiska sidan var man åtminstone till en början minst lika fundamentalistisk; den strategi som man med tiden oftast kom att välja var att tala så lite som möjligt om saken.

Huruvida man ännu på Luthers tid verkligen trodde att firmamentet omgavs av vatten eller inte kan här kanske lämnas därhän, men ikonografiskt sett har detta vatten, som vi sett, avsatt en rad visuella symboler och formler med stor kraft och beständighet över tid. Och den lärdom som kan dras av ovanstående är att närvaron eller frånvaron av enkla ikonografiska element, som exempelvis antalet ringar runt ett "himmelshål", kan vara av avgörande betydelse för contextualiseringen och den ikonografiska tolkningen av större visuella helheter.

Fig. 17. Skapelsen, kolorerat träsnitt attribuerat till Lucas Cranach d.ä., i Luthers första kompletta utgåva av bibelöversättningen: *Biblia, das ist, die ganze Heilige Schrift Deudsch, Wittenberg 1534*. British Library, I.B.9.

The Creation, coloured woodcut attributed to Lucas Cranach the elder, in Luther's first edition of the complete Bible translation: Biblia, das ist, die gantze Heilige Schrift Deudsch, Wittenberg (Hans Lufft) 1534/1536. British Library, I.B.9.

Noter

- 1 Beträffande den medeltida världsbildens förändring genom den antika naturfilosofins sammansmältning med de bibliska skapelseberättelserna, se *Handbuch theologischer Grundbegriffe zum Alten und Neuen Testament* 2014, "Weltbild/Kosmologie", och Zahlten 1979.
- 2 I litteraturen och på internet finns en snart sagt oändlig diskussion om hur en lång rad termer rätteligen ska tolkas och översättas. Är exempelvis firmamentet hårt eller mjukt, genomskinligt eller ogenomskinligt? Redan Bibelns ursprungsspråk är problematiska, för att inte tala om översättningarna till latin och vidare till de olika folkspråken.
- 3 Bibelcitaten är hämtade ur 1917 års svenska bibelöversättning, de latinska termerna ur Vulgatan.
- 4 Främst handlar det om kristna sekter i USA men även om vissa riktningar inom den ortodoxa judendomen. Se bl.a. <http://www.theflatearthsociety.org/cms/> (15.3.2015).
- 5 Den bibliska skapelseberättelsen har påverkats av motsvarigheterna i Mesopotamien och kanske framför allt i Egypten, där jorden också skapades som något liknande en bubbla i ett kaotiskt och livlöst ur-vatten. Att himlen var en fast kupa trodde man allmänt i de gamla kulturerna och i de allra flesta föreställde man sig jordytan som ett slags ojämnt golv. I moseböckerna anges inte av vilket material himlen består men hos sumererna var den sannolikt av tenn; hos grekerna talar Homeros om den som av antingen brons eller järn, medan Empedokles och Anaximenes senare ansåg den vara av kristall. I den keltiska mytologin var himlavalvet insidan av skaparens huvud och i den egyptiska gudinnan Nuts kropp.
- 6 S. Augustinus, *De genesi ad litteram libri duodecim*, II. 1–5.
- 7 Ringbom 1958, p. 10; Belting 2005, 21–22.
- 8 Himlarna och himlarnas himmel nämns också i Första Konungaboken då Salomo vid invigningen av Jerusalems tempel först säger att Gud inte ryms i dem (1 Kung 8:27), bara för att ett par verser längre ner konstaterar att Gud faktiskt bor i himmelen (8:30). Jfr även 2 Krön. 6:18.
- 9 *Primum mobile* kunde visualiseras på många olika sätt. Idén bakom fig. 7 härstammar från Pseudo-Dionysios Areopagitas *De coelesti hierarchia*, enligt vilken det hör till änglarnas av den andra ordningen, närmare bestämt "Dygdernas", uppgifter att förmedla den gudomliga kraften samt övervaka himlakropparnas rörelser och den kosmiska ordningen (*De Coelesti*, kap. 8).
- 10 Inskriptionen i sin helhet lyder: "Maria Virgo assumpta est ad ethereum thalamum in quo Rex Regum stellato sedet solio / Exaltata sancta Dei Genitrix super chorus angelorum ad coelestia regna". Det handlar om två antifoner för Marie himmelfärdsdag, den 15 augusti. *Nota bene* att etern i översättningarna förvandlas från substans till rum; "ethereum thalamum" översätts till engelska som "the heavenly chamber" och till svenska som "det himmelska brudgummet".
- 11 När Guds hand inte sticks in genom ett hål i firmamentet så kommer den oftast ut från ett moln, dvs. från himmelska vattenansamlingar som står i förbindelse med vattnet "utanför".
- 12 Jfr Hebr. 4:14, där det heter att Jesus "farit upp genom himlarna". Huruvida "himlar" kan likställas med sfärer är en öppen fråga, men de visuella framställningarna talar för att så ofta var fallet.
- 13 Mandorlan är i detta sammanhang en kortform för helheten. *Lexikon der christlichen Ikonographie* 1970, "Himmel".
- 14 Föreställningen om den firmamentet hinsides liggande empyrén stöddes av auktoriteter som S. Thomas av Aquino (*Summa theologica*, I:68). Jfr Zahlten, s. 202 ff.
- 15 Se *Historisches Wörterbuch der Philosophie*, "Empyreum".
- 16 *Hildegard von Bingen, Liber Divinorum Operum, pars I, visio I-IV*.
- 17 Ibland är skaparen försedd med enkel gloria, som i Monreale, och ibland med korsgloria, som i *Codex Vindobonensis*. I det senare fallet handlar det uttryckligen om Kristus-Logos, alltså den preexisterande – "förstfödd före allt skapat, ty i honom skapades allt i himlen och på jorden, synligt och osynligt" – och inte den inkarnerade Kristus (Kol. 1: 14–17; jfr Joh. 1). Att Kristus-Logos sitter på något som ser ut som ytterligare ett världsalld förklarar troligen av att detta ikonografiskt sett symboliserade Guds tron (*Lexikon der christlichen Ikonographie*, Bd 2, Freiburg 1970: "Himmel").
- 18 För Dante var den nyplatoniska empyrén – den tionde, gyllne, flammande översta himlen, fri dens och stillhetens hemvist, Guds, änglarnas och helgonens boning – av störst intresse. Där emot var Augustinus emot tanken på empyrén. Se *Historisches Wörterbuch der Philosophie*, "Empyreum".
- 19 Se Knudsen 1909.
- 20 Överhuvud taget kan konstateras att den danska *Lucidarius* tar sig stora friheter i sitt redigerande. I avsnittet "Om Skabelsen" hinner exempelvis Gud på den första dagen med att skapa himmel och jord; därtill den himmel som "er over Stiernehimmelen", "Lucifer og de andre Engle", och de fyra elementen. Knudsen 1909, s. 103–105.
- 21 Den första i sitt slag på tyska språket; trycktes i minst sex upplagor före 1500. Den här använda upplagan publicerades i Augsburg 1481 och finns tillgänglig på flera hemsidor, bl.a. Library of Congress och World Digital Library.
- 22 *Biblia, das ist, die ganze Heilige schrift Deusch*, Wittenberg 1534.
- 23 I encyklikan *In Praeclara Summorum*, av Benedictus XV, Rom 1921–04–30, §4.

Källor och litteratur

- S. Augustinus. *De genesi ad litteram libri duodecim*, II. 1–5.
- Belting, Hans. *Garden of Earthly Delights*. München 2005.
- Benedictus XV, encyklica *In Praeclara Summorum*, Rom 1921–04–30 (http://w2.vatican.va/content/benedict-xv/la/encyclicals/documents/hf_ben-xv_enc_30041921_in-praeclara-summorum.html)
- Biblia, das ist, die gantze Heilige Schrift Deusch*. [Övers. av Martin Luther.] Wittenberg 1534.
- Handbuch theologischer Grundbegriffe zum Alten und Neuen Testament*. Darmstadt 2014.
- Hildegard von Bingen. *Liber Divinorum Operum*, 1210–1230 (1165), Biblioteca statale, Lucca, LU0022 ms. 1942: <http://www.internetcultuale.it> (13.2017).
- Historisches Wörterbuch der Philosophie*, "Empyreum". Band 2. Basel 1972.
- Knudsen, Johannes. *Lucidarius. En Folkebog fra Middelalderen*. København 1909.
- Lexikon der christlichen Ikonographie*. Band 2. Freiburg 1970.
- Konrad von Meigenberg. *Buch der Natur*. Augsburg 1481.
- Pseudo-Dionysios Areopagita. *De coelesti hierarchia*. (http://www.tertullian.org/fathers/areopagite_13_heavenly_hierarchy.htm)
- Ringbom, Lars-Ivar. *Paradisus Terrestris. Myt, bild och verklighet*. Helsingfors 1958.
- S. Thomas av Aquino. *Summa theologica*, I:68.
- Zahlten, Johannes. *Creatio Mundi – Darstellung der sechs Schöpfungstage und naturwissenschaftliches Weltbild im Mittelalter*. Stuttgart 1979.